

ՀԱՅԵՐԵՆ ՅՈՒՐԱՀԱՏՈՒԿ ԲԱՌԵՐ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՄՇԵՆՑԻՆԵՐԻ ԽՈՍՎԱԾՔՈՒՄ

Մերգեյ Վարդանյան

Թուրքիայի Արդվինի նահանգի Խոփայի և Բորչքայի գավառների 20-ից ավելի գյուղերում բնակվող մահմեդական համշենցիները խոսում են հայերենի Համշենի բարբառի Խոփայի խոսվածքով: Հոդվածում քննարկվում է 9 բառ՝ «սիյոլ», «փեթաճաքլար», «քեդալբոջիզ», «թուսթեռչիչ», «գարմեգուցք», «բոջքելոխ», «լաթգալ», «փոդոց» և «ձիափ», որոնք այդ ձևով և այդ իմաստով այլ բարբառներում չեն հանդիպում: Հեղինակն անդրադառնում է նաև Ռիզեի նահանգի թուրքախոս դարձած համշենցիների լեզվում պահպանված որոշ հայերեն բառերի:

Բանալի բառեր. Համշենի բարբառ, մահմեդական համշենցիներ, Թուրքիա, Խոփա, Արխազիա, Տրապիզոն, Ռիզե:

18-րդ դարում Օսմանյան Թուրքիայում բռնի կրոնափոխված համշենցի հայերի մի հատվածը, որը 19-րդ դարում հեռացել է Տրապիզոնի նահանգի Համշենի գավառից, համախումբ ապրում է ներկայիս Թուրքիայի Արդվինի նահանգի Խոփայի և Բորչքայի գավառներում, Սաքարյայի նահանգի Քարասուի, Քոջաալիի և Ֆերիզլիի, Դյուզլեի նահանգի Աքչաքոջայի գավառներում, ինչպես նաև Ղազախստանում և Ղրղզստանում, որտեղ նրանք աքաղվել են 1944թ. Թուրքիային սահմանակից Աջարիայի գյուղերից: Ղազախստանից և Ղրղզստանից էլ վերջին 3–4 տասնամյակների ընթացքում նրանք արտագաղթում են Ռուսաստանի Կրասնոդարի երկրամաս, Ռոստովի և Վորոնեժի մարզեր:

Մեր հաշվումներով, այսօր աշխարհի տարբեր երկրներում բնակվում են մայրենի բարբառով հաղորդակցվել կարողացող շուրջ 45 հազար մահմեդական համշենցիներ: Մակայն, նրանցից շատերը, աշխատանքի բերումով, խառնամուսնությունների և այլ պատճառներով, հիմնականում օտարախոս են:

Այսպիսի սփռվածությունն ու լեզվական տարատեսակ միջավայրերում ապրելն իր ազդեցությունն է թողել նրանց լեզվի վրա, որն իրենք ան-

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի գիտաշխատող:

վանում են «համշէցնակ», թուրքերը՝ «Hemşince» (հեմշինցե), այսինքն՝ համշեներեն: Մենք նպատակահարմար ենք համարում գիտական հոդվածներում այն կոչել Համշենի բարբառի Խոփայի խոսվածք, քանի որ կրոնափոխ համշենցիների ամենաշատ բնակավայրերը՝ շուրջ 20 գյուղ ու գյուղակ, գտնվում են Արդվինի նահանգի Խոփայի գավառում:

Հայախոս համշենցիներից զատ «համշէցնակ» բազմաթիվ բառեր և տեղանուններ են օգտագործում նաև այժմ վարչականորեն Ռիզեի նահանգի մեջ մտնող Հեմշինի (Համշեն), Չամլիհեմշինի, Իքիզդերեի, Չայելիի, Ֆընդըքլիի, Արդեշենի և Փազարի, ինչպես նաև Տրապիզոնի նահանգի Արաքլիի, Սյուրմենեի, Արսինի և այլ գավառների, Էրզրումի նահանգի Յաքուբիյեի, Թորթումի, Իսփիրի և այլ գավառների թուրքախոս դարձած կրոնափոխ համշենցիները:

2009 թ. փետրվարի 19-ին ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հրապարակած աշխարհի վտանգված լեզուների ցանկում Թուրքիայից ընդգրկված էր 18 լեզու, որոնցից արևմտահայերենը, լազերենը, Պոնտոսի հունարենը, աբխազերենը, նաև, այսպես ասած, «համշեներենը», բնութագրված էին որպես «բացահայտ վտանգված»: Ուստի, պետք է շտապել Խոփայի խոսվածքով հնարավորինս շատ բանահյուսական նյութեր հավաքել, որոնց միջոցով ավելի բազմազան կներկայանա կրոնափոխ համշենցիների լեզվաշխարհը, որն ունի շատ հետաքրքիր դրսևորումներ:

Ներկայացնում ենք կրոնափոխ համշենցիներից մեր գրառած բանահյուսական ստեղծագործություններում կիրառված 9 բառ, որոնց այդ ձևով և տվյալ իմաստով այլ բարբառներում չենք հանդիպել:

1. Թուրքիայի Արդվինի նահանգի Խոփայի և Բորչքայի գավառներում աճում է մի մշտադալար բույս, որը մագլցում է ծառերի, շինությունների, ցանկապատերի վրա: Այն գրական հայերեն կոչվում է *բաղեղ*, իսկ կրոնափոխ համշենցիներն անվանում են «*սիյոյ*»: Խոփայի խոսվածքում «*սիյուշ*» նշանակում է «*փաթաթվել*», «*գրկել*», ուստի այդ բուսանունը թարգմանվում է «*փաթաթվող*»¹: Իսկ սիրելուն նրանք ասում են «*հազ էնուշ*»: «*Հազ էնուշ*» նշանակում է նաև *հարգել*, *համակրել*, *հավանել*, *դուր գալ*: Կրոնափոխ համշենցիների ամենատարածված խաղիկներից մեկում հիշատակվում է «*սիյոյ*» բուսանունը. երգի հերոսը ցանկանում է «*սիյոյի*» նման փաթաթվել սիրեցյալին.

1 Չայն համշենական, ժողովածու, հ.3, կազմեց, խմբագրեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Ս. Վարդանյանը, Երևան, 1989, էջ 245:

Սիյոյն էլավ, էրգէնցավ	(Բաղեղը ելավ, երկարեց
Ջէրմագ արջէցն հէդն ի վէ,	Ճերմակ կաղամախու հետն ի վեր,
Յէս ալ ամօս էրգէնօմ	Ես էլ այդպես երկարեմ
Իմ սէվ դային հէդն ի վէ: ²	Իմ սիրածի հետն ի վեր):

19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին Աբխազիա և Կրասնոդարի երկրամաս գաղթած քրիստոնյա համշենահայերի սերունդներն այդ բույսն անվանում են «սիրող», թեև վերջին տասնամյակներում, ռուսախոսության հետևանքով, այն և շատ ուրիշ հին բուսանուններ մոռացվում են: Իսկ որ այն հին է, վկայում են դեռևս 19-րդ դարի վերջին արված հրապարակումները: Տրապիզոնի Ազգային վարժարանի ուսուցիչ Նշան Խտշյանը 1895 թ. «Հանդէս ամսօրեայ» ամսագրում հրատարակում է մի ոչ մեծ բառարան, որում ընդգրկված էր «Պոնտոսի շրջակայ գաւառաց ու գիւղորէից մէջէն... լսած ու հաւաքած գաւառաբարբառէն փունջ մը»²: 198 բառից բաղկացած բառարանի փոքր մասը՝ 50 բառ (գեղջ.) նշումով է, ինչը նշանակում է, որ դրանք գրառվել են նահանգի գյուղացիներից, իսկ, ինչպես հայտնի է, Տրապիզոնի նահանգի գյուղացիները խոսում էին Համշենի բարբառով, թեև հեղինակն այդ մասին ոչինչ չի գրում: Նրա գրանցած գեղջկական բառերի շարքում հանդիպում ենք նաև «սիրող» բուսանվանը. «Սիրող. սարմաշըզ աղաճը (գեղջ.)»³: «Sarmaşık ağacı» (սարմաշըք աղաջը) թուրքերեն է և նշանակում է «*բաղեղի ծառ*»: Պետք է շեշտենք, որ Նշան Խտշյանը անգնահատելի գործ է կատարել՝ Տրապիզոնում հավաքելով յոթ հարյուրից ավելի առածներ, որոնք տպագրել է «Հանդէս ամսօրեայ» ամսագրի 1890–1895 թթ. համարներում⁴: Ցավոք, նա համապատասխան նշումներ չի արել ասացողների ու նրանց բնակության վայրերի մասին և ամբողջը հրատարակել է մեկ խորագրի ներքո՝ «Ազգային ժողովրդական առածներ Տրապիզոնի կեանքէն քաղուած», ինչից պետք է ենթադրել, որ դրանք բոլորը Տրապիզոնի քաղաքացիներից են գրառված և Տրապիզոնի խոսակցական հայերենն են ներկայացնում: Այնինչ, Համշենի բարբառի և բանահյուսության գիտականներից մեկը՝ 1891 թ. Տրապիզո-

2 Խտշեան Ն., Պոնտական գաւառաբարբառներէն նշխարք. – Հանդէս ամսօրեայ, 1895, թիվ 6, էջ 183:

3 Նույն տեղում, էջ 185:

4 Խտշեան Ն., Ազգային ժողովրդական առածներ Տրապիզոնի կեանքէն քաղուած. – Հանդէս ամսօրեայ, 1890, թիվ 7, էջ 163, 164, թիվ 12, էջ 289, 1891, թիվ 4, էջ 116, թիվ 10, էջ 300, 301, 1892, թիվ 1, էջ 24, թիվ 6, էջ 183, 184, թիվ 12, էջ 382, 383, 1893, թիվ 12, էջ 358, 359, 1895, թիվ 1, էջ 13:

նի քաղաքամերձ Կրոպի գյուղում ծնված ուսուցիչ Ներսես Ֆնտքյանը⁵, Ն.Խտշյանի հավաքած առածները վերահրատարակելով⁶, նշում է. «Ինչպես կը տեսնուի, մաս մը առածներ կը կրեն Համէնի բարբառին գիղական դրոշմը, թէն մեծ չափով աղաւաղուած»⁷: Ի դեպ, Ն.Խտշյանի առածներն այբբենական կարգի վերածելով, արտատպել է նաև 1899 թ. Տրապիզոնի մոտակա Կյուշանա գյուղում ծնված ազգագրագետ Բարունակ Թոռլաքյանը⁸:

1897 թ. Ճանիկի (Սամսոն) նորաստեղծ թեմի առաջնորդ դառնալով՝ երիտասարդ հոգևորական Բաբկեն վրդ. Կյուլեսերյանը (1928-ից՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ աթոռակից կաթողիկոս), իր պաշտոնավարման կարճ ժամանակահատվածում (մինչև 1899 թ.), Տրապիզոնի նահանգի Սամսոնի (Ճանիկի, Ջանիքի) գավառում Չարշամբայի, Ունիեի, Թերմեի և Ֆատցայի գավառակներում ուսումնասիրեց համշենահայերի բարբառը: Նա 1899–1900 թթ. Կ.Պոլսի «Բիւրակն» պարբերականում հրապարակեց իր հետազոտությունների արդյունքները, այդ թվում՝ մանրամասն բացատրված բառարանը՝ 612 բառ, գումարած համշենցիների կիրառած 12 ամսանունների, արական և իգական 49 անձնանունների և 9 գերդաստանների անունների բարբառային տարբերակները⁹: Բ. վրդ. Կյուլեսերյանի կազմած բառարանում կա նաև մեզ հետաքրքրող բուսանունը. «Սիրող – Ծառերուն բունը փակչելով փաթթուող մշտադալար բաղել մը, որ իբր թէ սիրելով փաթթուած է»¹⁰: Իսկապես, քրիստոնյա համշենահայերը *սիրելուն* ասում են նաև «*սիրուշ*», նաև «*հազ ընուշ*», թեև երկրորդը երբեմն օգտագործվում է նաև «*հարգել*», «*հավանել*» իմաստով: Այնուհետև Բ. վրդ. Կյուլեսերյանը նշում է, որ բաղելի այս տեսակը համշենցիները գատորոշում, առանձնացնում են թուրքերեն «սարմաշըզ» կոչվող բաղելից. «Համշենցիք Բողողը = բաղելը թրք. սարմաշըզ կ'որոշեն սիրողէն»¹¹:

Համշենի բարբառը դեռևս 1910 թ. ուսումնասիրել է նաև Հ. Աճառյանը: Նա երկու շաբաթ մնալով Տրապիզոնում՝ քաղաքի բնակիչներից, մո-

5 Պատմություն հայկական Պոնտոսի, պատմագրեց Յովակիմ Յովակիմեան (Արշակունի), Պէյրուք, 1967, էջ 443:

6 Նույն տեղում, էջ 842–849:

7 Նույն տեղում, էջ 849:

8 Նշխարներ Համշենի և Տրապիզոնի բանահյուսության, ժողովեց, կազմեց և ծանոթագրեց Բարունակ Թոռլաքյանը, Երևան, 1986, էջ 148–167:

9 Կիլիկիական Բ., Ճանիկի վիճակին մէջ գտնուող համշենցիներու գաւառաբարբառը. – Բիւրակն, 1899, թիւ 31–32, 35, 38–39, 41, 44, 47–48, 49, 1900, թիւ 1, 2, 3, 4, 6, 8:

10 Նույն տեղում, 1900, թիւ 4, էջ 62:

11 Նույն տեղում:

տակա գյուղերի գյուղացիներից և ուսուցիչներից հավաքել է բարբառային նյութեր, որոնք հաջորդ տարի հրատարակել է իր «Հայ բարբառագիտություն»¹² աշխատության մեջ, նաև 1913թ. Թիֆլիսում տպագրված «Հայերեն գառառական բառարան» մեծադիր գրքում: Վերջինից ներկայացնում ենք «սիրող» բուսանվան մասին նրա բացատրությունը. «Հմշ. տեսակ մը մշտադալար բաղել է, որ ծառերուն բունին փակչելով կը փաթթուի»¹³:

Հ.Աճառյանը Համշենի բարբառն ուսումնասիրել է նաև 1944թ. օգոստոսին Արխագիայում՝ Գագրայում, բայց իր «Քննություն Համշենի բարբառի»¹⁴ գրքի բառարանում, մեզ անհայտ պատճառով, այս բուսանունը չի ընդգրկվել:

2. Խոփայի և Բորչքայի գավառների համշենցիները փայտփորիկին ասում են «*փեթաձաքլար*»: Բացատրում են, որ «*փեթաձ*» նշանակում է «*փրած*»: Կարծում ենք՝ այս բառի ծագումը հասնում է դարերի խորքը. գրաբարում «*փայր*» բառի հոգնակի սեռականը դառնում է «*փայրից*», հետագայում «*փայրիցը*» ժողովրդական ստուգաբանության հետևանքով շփոթվել է «*փրածի*» հետ: Նշենք, որ «*փայր*» բառը գրաբարում ունեցել է նաև «*ծառ, փունկ*»¹⁵ իմաստը, օրինակ՝ «*Փայր պրդաբեր: Փայրս ամենաբեր: Փայր փշաբեր: Փայր կենաց: Ի փայրեն կենաց: Յամենայն փայրէ՛ որ է՝ ի դրախրիդ, ուրելով կերիջիր, բայց ի փայրեդ գիրելոյ զբարի և զգար*»¹⁶: Այսպիսով, «*փեթաձաքլար*» բառը ստուգաբանվում է «*ծառերի արլոր*»: Իսկ «*փայր*»¹⁷ և «*արլոր*»¹⁸ բառերը, ըստ Հ.Աճառյանի և Գ.Ջահուկյանի, բնիկ հնդեվրոպական ծագման բառեր են: Հիշեցնենք, որ հայերենում նման կազմությանը ունենք այլ թոչնաանուններ ևս, օրինակ՝ ցախաքլոր, անտառաքլոր, ցախահավ, անտառահավ, ցախասարյակ¹⁹:

12 Աճառյան Հ., Հայ բարբառագիտություն. ուրուագիծ և դասատրություն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտեզով). – ԷԱԺ, հ. Ը, Մոսկուա – Նոր-Նախիջևան, 1911, էջ 178–195:

13 Աճառյան Հ., Հայերեն գառառական բառարան. – ԷԱԺ, հ. Թ, Թիֆլիս, 1913, էջ 966:

14 Աճառյան Հ., Քննություն Համշենի բարբառի, Երևան, 1947, էջ 264:

15 Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. երկրորդ, Վենետիկ, 1837, էջ 930:

16 Նույն տեղում:

17 Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային շրջան, Երևան, 1987, էջ 149, 259: Նույնի, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երևան, 2010, էջ 757:

18 Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. I, Երևան, 1971, էջ 368, 369: Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 131, 174, 208, 276: Նույնի, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 106:

19 Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. 4, Երևան, 1980, էջ 543:

Աբխազիա և Կրասնոդարի երկրամաս գաղթած համշենահայերի սերունդները, ըստ մեր դաշտային գրառումների, փայտփորիկին ասում են «ծըկօն», գործածում են նաև «*փադփորիզ*» բառը: Փայտփորիկի «*փադփորի*» տարբերակը 1980-ական թթ. մենք գրառել ենք Ղազախստանի Չիր-կինո գյուղի կրոնափոխ համշենցիներից²⁰:

Քրիստոնյա համշենցիների շրջանում նախկինում ավելի տարածված է եղել «*ծգան*» թոչնախունը. այդ է վկայում Բաբկեն վրդ. Կյուլեսերյանի բառարանը, որում բառը ներկայացված է այսպես. «*Ծգան (փայտփորի)*»: Նա գրում է. «Ծգանը չարագուշակ է ըստ համշենցոց»²¹: Իսկ Հ.Աճառյանը թեև իր «Հայերեն գառառական բառարանում» նշում է, որ համշենցիները *ծառակոտկոտիկն (փայտփորիկն)* ասում են «*ծգան*»²², բայց հետագայում, «Քննություն Համշենի բարբառի» գրքում այդ մասին չի հիշատակում, այլ գրում է, որ «*ծքօն*» է կոչվում «փայտփորիկ թոչունի հանած ձայնը»²³:

3. Խոփայի և Բորչքայի գավառների համշենցիները շերեփուկին ասում են «*քէդալքօշիզ*» («*կրդալքօշիք*»), որ նշանակում է *գդալի նման պոչ ունեցող*: Ըստ մեր դաշտային գրառումների՝ Արդվինի նահանգի հարևան Ռիզեի նահանգի Փազարի գավառի թուրքախոս դարձած համշենցիների Խաչափիթ (այժմ՝ Սուբաշը) գյուղում ևս «*քրդալքօշիզ*» են ասում: Նույն նահանգի Չամլիհենշինի գավառի թուրքախոս համշենցիները, տեղացի հայրենագետ Ուղուր Բիրյոլի (ծնվ. 1979 թ.) կազմած բառացանկի համաձայն, նույնպես ասում են «*քէդալքօշիք*» (*kedalpoşik*)²⁴: Ըստ մեր դաշտային գրառումների՝ Ջավախքում շերեփուկին ասում են «*գրդըլլօշ*» («*կրդըլլ-յօշ*»): Ջարմանալի է, որ Կարնո և Ջավախքի հայությանը նվիրված Երվանդ Լալայանի²⁵, Ղազար-Չարըզի²⁶, Ստեփան Մալխասյանցի²⁷, Վարդ Բդոյանի²⁸ գրքերում, Կարնո և Ջավախքի ժողովրդական հեքիաթներ-

20 Վարդանյան Ս., Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը (սյույթեր և ուսումնասիրություններ), էջ 322, 391:

21 Կիլկեսերյան Բ., Ճանիկի վիճակին մէջ գտնուող համշենցիներու գառառաբարբառը, 1899, թիւ 44, էջ 700:

22 Աճառեան Հ., Հայերէն գառառական բառարան, էջ 509, 510:

23 Աճառյան Հ., Քննություն Համշենի բարբառի, էջ 261:

24 Biryol U., Kaçkarlar'da Bulut Olsam, Ankara, 2011, s. 204.

25 Լալայան Ե., Երկեր, հ. 1, Երևան, 1983:

26 Ղազար-Չարըզ, Յուշանատեան Բարձր Հայքի, Կարինապատում, Պէյրոյթ, 1957:

27 Առակներ, ավանդություններ, անեկդոտներ (Ախալցխայի բարբառով), գրի առավ Սո. Մալխասյանց, Երևան, 1958:

28 Բդոյան Վ., Ջավախքի հայոց ազգագրությունը և ժողովրդական բանարվեստը, Երևան, 2014:

րում²⁹, «Հայոց լեզվի բարբառային բառարանի» համապատասխան հատորներում³⁰ ու Հ. Մկրտչյանի «Կարնո բարբառը»³¹ ուսումնասիրության մեջ այդ բառը չի արձանագրված: Հետաքրքրական է, որ Խոտորջրի բարբառում «գղալոչ»-ը բուսանուն է, իսկ *շերեփուկին* պարզապես ասում են «գղալիկ»³²: Արխագիայի և Կրասնոդարի երկրամասի քրիստոնյա համշենահայերը *շերեփուկին* ասում են «շերեփուգ»:

4. 2014թ. Արդվինի նահանգի Բորչքա քաղաքում, ծնունդով Բորչքայի գավառի Մանաստըր (այժմ Եշիլքոյ) գյուղից, 86 ամյա Զելիխա Քոբխմազից գրառել ենք «Աղ ցանուշէ» («Աղ ցանելը») գրույցը, որի հերոսներից մեկը հրացանով կրակում է «թուսթերչիզի» վրա³³: Խոփայի և Բորչքայի գավառների հինգ գյուղերի՝ Էշմեքայայի (Վեյի Արդալա), Չիմնալի (Վայի Արդալա), Գյունեշլիի (Ձաղրինա), Փընարլի (Անչիոխ) և Եշիլքոյի (Մանաստըր) համշենցիները, ովքեր խոսում են արդալացիների ենթախոսվածքով, մորելսին և ծղրիդին ասում են «թուսթերչիզ», իսկ մյուս գյուղերի բնակիչներն ասում են «թուսթերչիշ»: «Թուսթերչուշ» նշանակում է ցատկել, «թուսթերչիշ» («թուսթերչիզ»)՝ «ցատկող»: Ռիզեի նահանգի Չամլըհենշինի գավառի թուրքախոս համշենցիները մորելսին և ծղրիդին ասում են «չիիչիփան» (çipçipan)³⁴, իսկ Փազարի գավառի թուրքախոս համշենցիների Խաչափիթ (այժմ Սուբաշը) գյուղում, ըստ Խաչափիթցի հայրենագետ Իբրահիմ Քարաջայի (ծնվ. 1960 թ.) «Հեմշին. պատմություն, լեզու, ավանդույթներ և սովորույթներ» թուրքերեն գրքի, ասում են «zitik»³⁵ (*զիթիք*): Մենք Չամլըհենշինի գավառի հյուսիսում՝ Քաջքարյան լեռների լանջերին գտնվող «Բիթոն» յալայի «Քոչիրա» իջևանատանը, նրա վարձակալից՝ Խաչափիթցի Սերհան Փիրփիրից (ծնվ. 1961 թ.) 2011 թ. գրառեցինք Խաչափիթում դեռևս օգտագործվող մի շարք հայերեն բառեր, այդ թվում՝ «մոէխ», որը նշանակում է տհաճ հոտ արձակող մուգ կանաչ բզեզ: Նա նույնպես հաստատեց, որ իրենք *մորելսին* ասում են «զիթիք»: Ի դեպ, Խոփայի խոսվածքում «զարիկին» ասում են «ցիբու», բայց այդ բառը քչերը գիտեն, հիմնականում մեծահասակները, իսկ միջին և նոր սերունդն

29 ՀԺՀ, հ. 4, Երևան, 1963:

30 Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Ա, Երևան, 2001, հ. Գ, Երևան, 2004:

31 Մկրտչյան Հ., Կարնո բարբառը, Երևան, 1952:

32 Հուրունեան Յ. և Հաճեան Մ., Յուշամատեան Խոտորջրի, Վիեննա, 1964, էջ 437:

33 Վարդանյան Ս., Նոր գրառումներ Արդվինի նահանգի Բորչքա քաղաքում. – Չայն համշենական, 2014, թիվ 9–10:

34 Biryol U., Kaçkarlar'da Bulut Olsam, s. 198.

35 Karaca I., Hemsin. Tarih, Dil, Gelenek ve Görenekler, Istanbul, 2006, s. 124.

ասում է թուրքերեն «*ուղուր բոջեղի*» (*uğur böceği*): Կարծում ենք՝ «*զիթիքը*» ծագել է հայերեն «*զարիկ*» միջատի անունից:

Հավելենք, որ Աբխազիայի և Կրասնոդարի երկրամասի քրիստոնյա համշենցիները, ըստ մեր դաշտային գրառումների, մորելսին և ծղրիդին ասում են «*մօրէխ*», նաև թուրքերեն «*çekirge*» (չեքիրգե) բառի իրենց արտասանական տարբերակները՝ «*չակուրգա*», «*չակուրուկա*», «*չակիրգա*», «*չէկուրկա*»:

5. Խոփայի և Բորչքայի գավառներում կա ճնճղուկազգի մի թռչուն, որի արունների կուրծքը և փորիկը կարմիր է: Թռչնակը ոռուսերեն կոչվում է «снегоирь» (նաև՝ «красногрудый снегирь»), հայերեն՝ *խածկորիկ*, *եզնակն*, *եզնակահավ*, *կարմրակուրծիկ*³⁶: «Համշէցնակ» կոչվում է «*գարմէգուցք*»: Կարծում ենք՝ այն կազմված է «*կարմիր*» և «*կուրծք*» բառերից, բայց համշենցիներն այն չեն կարողանում ստուգաբանել, քանի որ «*կուրծք*» բառը չունեն, կրծքին ասում են «*ձիձ*», իսկ կրծքավանդակին՝ «*սիրդ*» (արդալացիները՝ «*սիրդ*»): Որ նրանք նախկինում ունեցել են «*կուրծք*» բառը, վկայում է հենց այս թռչնանունը:

6. Խոփայի և Բորչքայի գավառների համշենցիները *ողնաշարին* ասում են «*բօջքէլօխ*»: Ըստ մեր դաշտային գրառումների՝ Ռիգեի նահանգի Հեմշինի (Համշեն) գավառի թուրքախոս համշենցիները ևս ասում են «*բօջքէլօխ*»: Սակայն 1956 թ. նույն գավառի Չամլըթեփե (նախկին Զուղա) գյուղում ծնված ստամբուլաբնակ լրագրող Ադնան Գենչի «Աշխատասեր կանանց երկիրը. Հեմշին» թուրքերեն գրքում գրված է, որ իրենք «*boçkeloh*» («*բօջքէլօխ*») ողնուղեղին են ասում³⁷: Երբ 2010 թ. Ա. Գենչի հետ շրջագայում էինք Համշենի գյուղերով, նրան հարցրեցինք՝ իսկապէս իրենք «խ»-ի փոխարեն «հ» են ասում: Պարզվեց, որ նրա համագյուղացիները ևս «*բօջքէլօխ*» են ասում, բայց քանի որ թուրքերենը «խ» տառ չունի, ուստի ինքը բառը գրել է «հ»-ով, ինչը, հասկանալի է, սխալ է:

Իսկ Ռիգեի նահանգի Չայեղիի գավառի Յըլդըզեղի (նախկին Ռաշոթ) գյուղի թուրքախոս համշենցիները, ինչպես 2013 թ. Ստամբուլում մեզ ասաց 1976 թ. այդ գյուղում ծնված, Ստամբուլի համալսարաններից մեկում թուրքերեն լեզու և գրականություն դասավանդող Այշենուր Քոլիվարը, ով նաև ճանաչված երգչուհի է և Համշենի բարբառով երգեր է երգում, իրենց գյուղում ասում են «*բօջքիլուխ*»՝ նկատի ունենալով *սոչի սկզբնամասը*:

36 Ռուս-հայերեն բառարան, Երևան, 1968, էջ 1133: ՀՍՀ, հ. 4, Երևան, 1978, էջ 707-708:

37 Genç A., Çalıskan Kadınlar Ülkesi; Hemşin, İstanbul, 2005, s. 116.

7. Ռիզեի նահանգի Արդեշենի գավառի Ենիյոլ (նախկին Օջե) գյուղի կրոնափոխ և թուրքախոս համշենցիները ևս իրենց խոսքում բազմաթիվ հայերեն բառեր են օգտագործում: Մենք դրանում համոզվեցինք 2010–12 թվականներին երեք անգամ լինելով այդ գյուղում: Օրինակ՝ Ենիյոլի համշենցիները *լվացքի պարանին* ասում են «*լաթգախ*»: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ «Հայերէն գաւառական բառարանի» Ակնի, Ատափազարի, Արաբկիրի, Զեյթունի, Լեհահայքի, Խարբերդի, Մանիսայի, Մարաշի, Նոր Նախիջևանի, Չարսանճագի, Պոլսի, Վանի, Տիգրանակերտի, Տրապիզոնի, Քդիի բարբառներում «*լաթ*» նշանակում է «շոր, ամէն տեսակ հիւսուած կամ գործուած կտոր. 2. զգեստ, հագուստ: *Լաթերս փոխեցի, նոր լաթեր պիտի հագնիմ*: 3. Պլ. [Պոլիս] լուացք. լաթ լուալու գործողութիւնը, որմէ *լաթ լուալ* Պլ. լուացք ընել:

Լաթի իջնալ Պլ. լուացք ընելու իջնել»³⁸:

Խոփայի համշենցիները լվացքի պարանին «*լաթգախ*» չեն ասում, այլ ասում են «*լեվացքի չրվան (չվոն)*»:³⁹ Ըստ մեր դաշտային գրառումների՝ Աբխազիայի և Կրասնոդարի երկրամասի քրիստոնյա համշենահայերը, ովքեր ծագումով Սամսոն և Օրդու քաղաքների շրջակա գյուղերից են, լվացքի պարանին ասում են «*լրվածկի չրվոն*», իսկ Տրապիզոնի շրջակա գյուղերից գաղթածների սերունդները՝ «*լրվածկի թէռ*», իսկ եթե մետաղալարից է՝ «*լրվածկի թէլ*»:

8. 2010 թ. Արդահանի սարերում՝ «Բիլբիլան լեր» կոչվող յայլայում, մի համշենցի կնոջից՝ Մելիյե Աքբըրբից (ծնվ. 1945 թ. Արդերե գյուղում), գրառեցինք «Փէյինսուն փոօցը»⁴⁰ գրույցը: Նա, որպես իր հետ պատահած միջադեպ, պատմում էր, թե ինչպես է գետակի ափով՝ «փոօցնիվա» գալիս, չար ոգու հանդիպել: Խոփայի և Բորչքայի գավառների համշենցիները թեն *գեդին* ասում են «*քէդ*», բայց գետակին կամ վտակին ասում են «*փոօց*»: Գարեգին վրդ. Սրվանձտյանը 1876 թ. հրատարակած «Մանա-նայ» ժողովածուի բառարանում գրում է, որ Վանի բարբառով «փոօցը» նշանակում է «Հարկավոր գործարան կարյաց», այսինքն՝ պետքարան, զուգարան, իսկ փողոցին ասում են «փողան»⁴¹:

38 Աճառյան Հ., Հայերէն գաւառական բառարան, էջ 405: Նույնի, Հայերեն արմատական բառարան, հ. II, Երևան, 1973, էջ 257:

39 Վարդանյան Ս., Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանասիրությունը և երգարվեստը (նյութեր և ուսումնասիրություններ), էջ 292, 358:

40 Վարդանյան Ս., Կրոնափոխ համշենահայերի երգերը և գրույցները. – «Ձայն համշենական», 2012, թիվ 5–6:

41 Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978, էջ 350:

Ըստ Հ.Աճառյանի «Հայերէն գաւառական բառարանի»՝ Խոյի բարբառով «*փողոց*» նշանակում է «*աղբանոց*», Վանի բարբառով՝ «*արարանոց*», իսկ քաղաքային փողոցին Վանի բարբառով ասում են «*փողան*»:⁴² Համաձայն «Հայոց լեզվի բարբառային բառարանի»՝ «*փողոց*» բառը Կեսարիայի, Մուշի, Ուրմիայի և Վանի բարբառներում ունի «*աղբանոց*» իմաստը⁴³: Հայտնի է, որ հնում որպէս արտաքնոցներ և աղբատարներ են օգտագործվել գետակներն ու առուները: Խոփայի գավառի գյուղերում այսօր էլ գետակներն ու վտակները կատարում են աղբատարների դեր: Քանի որ այդ գյուղերը գտնվում են Սև ծովի ափամերձ անտառաշատ սարերում, որտեղ հաճախ են անձրևներ գալիս, այդ իսկ պատճառով այդ գյուղերում կան բազմաթիվ գետակներ ու վտակներ, որոնց շուրջն էլ ձևավորվել են թաղամասերը: Յայլաներում, սարերում և հովիտներում հոսող գետակներին ու վտակներին նույնպէս ասում են «*փողոց*»: Հ.Աճառյանը «*փողոց*» բառի արմատը համարում է «*փող*»-ը, որ նշանակում է «*նեղանցք*», և գրում է, որ այն «*ճոխ ածանցներով անած մի արմատ է*»:⁴⁴ Նա թվարկում է այդ արմատով ստեղծված բազմաթիվ բառեր⁴⁵, բայց դրանց թվում «*գետակ*» կամ «*վտակ*» իմաստով բառ չկա, ուստի կրոնափոխ համընդհանրական բառապաշարի այդ բառը ընդարձակում է «*փողոց*» բառի մեզ ծանոթ իմաստները:

9. Խոփայի գավառում մեր գրառած խաղիկներից մեկում հանդիպում է «*ձիափ*» բառը, որը նշանակում է քաղաք, առևտրի կենտրոն, քաղաքային կենտրոն:

Չախ քուկար ու քընացէր,
Ցուն էյէվ, սոյ քընացէր,
Էրգու քյօք գաղնէց ամա
Ձիափօնը մընացէր:⁴⁷

(Անձրև էր գալիս, որ գնացիր,
Ձյուն եկավ, ո՞ր գնացիր,
Տխլենու երկու տնկիի համար
Շուկայում մնացիր):

Ինչպէ՞ս է ծագել այս բառը: Իր «Գրառումներ Հեմշինի մահմեդական հայերի խոսվածքի մասին» ուսումնասիրության մեջ ֆրանսիացի նշանավոր բանասեր Ժորժ Դյումեզիլը նշում է, որ Խոփայի գավառի համընդհանրական գյուղերը լեռներում են, իսկ խանութները գտնվում են ծովափին՝ Խոփա քաղաքում, ուստի նրանք իջնում են ծովափ՝ «*ձիափ*», նույնն

42 Աճառյան Հ., Հայերէն գաւառական բառարան, էջ 1077: Նույնի, Հայերէն արմատական բառարան, հ. IV, Երևան, 1979, էջ 513:

43 Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Է, Երևան, 2012, էջ 22:

44 Աճառյան Հ., Հայերէն արմատական բառարան, հ. IV, էջ 512:

45 Նույնը, էջ 512–514:

է թե՛ *քաղաք, շուկա*⁴⁶: Իրենց «Լեզվաբանական գրառումներով ազգագրական նյութեր մահմեդական հեմշինցիներից» հոդվածում Հարվարդի համալսարանի աշխատակիցներ Բերթ Վոքսը, Մերջիո Լա Փորթան և Էմիլի Թաքերը անդրադառնում են նաև այս ստուգաբանությանը, և այն, որոշ վերապահումով, ընդունելի են համարում⁴⁷:

Նշենք, որ Թուրքիայի համշենցիները քաղաքին ասում են «շա-հար»: Նրանք «*ձիափ*» բառը չեն կարողանում ստուգաբանել, քանի որ ծովի ափին, ծովեզրին ասում են «*ձովի ջօթ*», իսկ «*ափ*» ասում են միայն *ձեռքի ափին*: Նրանք ծովափ գնալիս չեն ասում՝ «*Յէս ձիափ գէրթան*» կամ «*Յէս ձօվսիոս գէրթան*» (Ես դեպի ծով (ծովի կողմ) եմ գնում). «*ձօվ-նիոս*» ասում են հետևյալ դեպքում՝ «*Չօվսիոս փոթ աս, գէմի գօ*» (Ծովի կողմը նայիր, նավ կա): Նրանք ծովի ափ գնալիս ասում են՝ «*Յէս ձօվէ (ձօվ) գէրթան*» (Ես ծով եմ գնում) կամ բարձրադիր գյուղից ծովափ իջնելիս ասում են՝ «*Յէս ձօվսիվա գէրթան*» (Ես ծովն ի վար եմ գնում): Ծովափին գտնվող լողափին էլ ասում են «*փլաժ*»: Այն, որ Խոփայի խոսվածքում նախկինում «*ծովափ*» իմաստն արտահայտող բառ եղել է, հաստատում է նաև այսօր գործածական *գեդափ՝ «քէդափ»*⁴⁸ բառը, օրինակ՝ «*Քէդափա-նէ դաղաքէ խաղա գուն*» (Գետափին երեխաները խաղում են):

Կարծում ենք՝ «*ձիափ*» բառը, ձեռք բերելով «*քաղաք*», «*առևտրի կենտրոն*» իմաստները, հետզհետե դուրս է մղել բառի «*ծովի ափ*» իմաստը և սկսել է կիրառվել նաև ծովափից մի քանի տասնյակ կմ հեռու Բորչքա քաղաքի համար: Ուշագրավ է, որ Խոփայի գավառի համշենցիները մոտակա ծովափնյա քաղաքներին՝ Արհավիին, Արդեշենին, Փազարին կամ Ռիզեին «*ձիափ*» չեն ասում:

Հոդվածի վերջում նշենք, որ վերոնշյալ 9 բառով չի սպառվում Համշենի բարբառում և Խոփայի խոսվածքում հանդիպող յուրօրինակ բառերի ցանկը, մենք ապագայում կանդրադառնանք այդպիսի այլ բառերի ևս:

46 Dumézil G., Notes sur le parler d'un Arménien musulman de Hemşin. – Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres, tome LVII, fascicule 4, Bruxelles, 1964, p. 15.

47 Vaux B., La Porta S., Tucker E., Ethnographic Materials from the Muslim Hemshinli with Linguistic Notes. – Annual of Armenian Linguistics, Volume 17, Cleveland State University, 1996, pp. 40–41.

48 Վարդանյան Ս., Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը, էջ 232, 326, 347:

САМОБЫТНЫЕ АРМЯНСКИЕ СЛОВА В ГОВОРЕ АМШЕНЦЕВ ТУРЦИИ

Сергей Варданян

Резюме

Амшенцы-мусульмане, проживающие в более чем 20-и деревнях уездов Хопа и Борчка Ардвинской провинции Турции, говорят на армянском, используя хопский говор амшенского диалекта. В статье представляются 9 слов: «սիյօղ» (сийох), «փէթաճաքլար» (петадзаклар), «քէդալբօչիգ» (кедалбчиг), «թուսթէրչիչ» (тустерчич), «գարմէգուցք» (гармэгуцк), «բօքքէլօխ» (бочкелох), «լաթգախ» (латгах), «փօղօց» (похоц) и «ձիափ» (дзиап), которые не встречаются в других диалектах в этой форме и с этим смыслом. Автор ссылается также на некоторые армянские слова, сохраненные в языке туркоговорящих амшенцев провинции Ризе.

Ключевые слова: амшенский диалект, амшенцы-мусульмане, Турция, Хопа, Ардвин, Ризе.

DISTINCTIVE ARMENIAN WORDS IN THE DIALECT OF TURKEY'S HAMSHENTSI

Sergey Vardanyan

Summary

The Muslim Hamshentsi, which make up the population of more than twenty villages in the Hopa and Borchka districts of the Turkish province of Ardvin, speak the Armenian language predominantly in the Hopa variety of the Hamshen dialect. The article presents 9 additional words which do not appear in other dialects in that form or with that meaning. These additional words are the following: “սիյօղ” (siyogh), “փէթաճաքլար” (petadzaqlar), “քէդալբօչիգ” (qedalbochig), “թուսթէրչիչ” (tusterchich), “գարմէգուցք” (garmegutsk), “բօքքէլօխ” (bochqelokh), “լաթգախ” (latgakh), “փօղօց” (poghots) and “ձիափ” (dziap). The author further discusses several Armenian words preserved in the lexicon of the Turkish-speaking Hamshentsi from the province of Rize.

Keywords: Hamshen dialect, Muslim Hamshentsi, Turkey, Hopa, Ardvin, Rize.